

УКРАЇНСЬКА МОВА ТА ЛІТЕРАТУРА

УДК 821.161.2:316.2

DOI <https://doi.org/10.52726/as.humanities/2025.4.1>

А. В. КОЛЕСНИК

*кандидат філологічних наук, доцент,
науковий співробітник кафедри мов і літератур,
Університет міста Базель, Швейцарія
Електронна пошта: coalision@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0001-7812-0035>*

НАТУРАЛІЗМ В ЛІТЕРАТУРІ І НАУКОВА СОЦІОЛОГІЯ КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ: ВЗАЄМОВПЛИВ

У статті здійснений аналіз взаємозв'язку літературних творів періоду натуралізму з соціологічними проблемами кінця ХІХ ст. Визначено, що українські соціологи кінця ХІХ століття та українські письменники-натуралісти знали один одного, а також були знайомі з провідним лідером тогочасного українського суспільства і засновником стилю натуралізм в Україні – Іваном Франком. Це дало підстави стверджувати взаємозв'язок літератури з науковим баченням соціальної дійсності кінця ХІХ ст.

Здійснене дослідження розкриває щільний зв'язок творчості українських письменників-натуралістів з ключовими положеннями соціологічної науки того часу та зв'язок між особистостями – Іваном Франком, Михайлом Драгомановим, Михайлом Грушевським, Богданом Кістяківським, Костем Сроковським, Михайлом Могилянським, Стефаном Ковалівим. Їхня взаємодія була постійною і фіксувала найскладніші випадки соціальних контактів. Також ми бачимо постійний вплив зазначених осіб один на одного, що формувало погляди як соціологів, так і письменників.

Проведений аналіз соціологічної ситуації дозволив міркувати про вплив письменників-натуралістів на становлення соціологічної думки в Україні у другій половині ХІХ століття. Натуралістичні засоби, зокрема фотографічність та документальність відтворення, які застосовували українські письменники-натуралісти, з одного боку, повністю відповідають методам соціологічної науки, яка зосереджувалась на викритті найбільших проблем щоденного існування українців – нестатку грошей, праці без оплати, погіршення відносин з роботодавцями через це. Літературні твори стають архівним джерелом для сучасних дослідників не тільки в галузі соціології, але й для істориків і етнографів.

Ключові слова: натуралізм, соціологія, виживання людей.

Поставлення проблеми. Стиль натуралізм в літературі був тим важливим етапом розвитку, який примусив змінити погляди на всі найважливіші сфери життя. Однією з таких сфер була соціальна дійсність. Більшість пересічних людей намагалась знайти своє місце в житті або просто вижити. Саме це і стало об'єктом уваги письменників-натуралістів, які показали цю дійсність такою, якою вона була насправді, висвітлюючи найтяжчі умови життя, що було пов'язано з мізерною заробітною платою працівників за важку і часто небезпечну роботу та набором проблем соціального характеру.

Отож, натуралізм, завдяки фотографічності і документальності художнього зображення, виявився тим правдивим інформаційним засобом, який перевів погляди суспільства

з розкішного життя багатих осіб – до щоденного мучеництва пересічних робітників, життя яких залежало від часто небезпечних умов праці та мізерних грошей, зароблених на роботі, кількість яких була занадто низькою, навіть якщо робота виконувалась вчасно і якісно. Грошей не вистачало навіть на їжу.

Натуралізм охопив творчість письменників усієї Європи. Але в українській літературі він мав менший розвиток з огляду на постійні заборони цензурою вдаватися до радикальних засобів зображення в художній писемній творчості, які існували в часи Російської імперії, а згодом і в Радянському Союзі. Тому нині нам важливо провести компаративний, порівняльний аналіз розвитку натуралізму та соціології в Україні. Адже соціологія як наука набула найбільшого

розвитку саме із початком інтенсивного розвитку суспільства у кінці XIX століття, саме у час розвитку стилю натуралізм. Тому вбачаємо певний збіг у розвитку натуралізму і соціології як двох джерел, які живили одне одного. Отож, порівняння натуралізму в художній творчості із соціологічними поглядами тогочасного суспільства дозволить спробувати знайти спільне джерело їхнього становлення і розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Про натуралізм за радянських часів залишила свої погляди В. Поважна [Поважна 1973], а з набуттям Україною незалежності більш детальний аналіз здійснив Д. Наливайко [Наливайко 1996], який визначив стильові ознаки натуралізму. Згодом такі дослідники як Т. Гундорова, М. Ткачук, Р. Голод провели дослідження творчості Івана Франка та натуралізму в цілому [Гундорова 2006; Ткачук 2003; Голод 2012], а сучасне нове покоління науковців зосередилось на порівняльному аналізі натуралізму в Україні та в таких країнах, як Німеччина, Англія, США [Венгринович 2012; Косило 2004; Кебало 2016]. Але єдиним представником натуралізму в українській літературі вважався саме Іван Франко.

Водночас дослідження творів І. Франка, а згодом і в цілому малої прози, здійснене автором цієї статті [Колесник 2024], показало наявність натуралізму та натуралістичної тенденції у творчості ряду інших українських письменників того часу.

За джерело із соціології у цій статті взятий науковий посібник із соціології за редакцією В. Степаненка і К. Батаєвої, оприлюднений у 2003 році в Інституті соціології НАН України [Історія української соціології 2023].

Мета статті – здійснити аналіз взаємозв'язку літературних творів з соціологічними проблемами того часу (кінець XIX ст.). Виявити вплив художньої літератури на формування соціологічної думки.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Письменники-натуралісти, за канонами цього стилю, фотографічно і документально зображували різні соціальні проблеми в житті людей, що вражали своєю жахливістю, та події, які відзначались жорстокістю. Тобто письменники свідомо звертали увагу читачів на найважчі проблемні ситуації людського життя для того, щоб

суспільство скерувало всю свою активність на їх розв'язання та усунення. Серед соціальних проблем найбільше місце займає нестача коштів у робітників, що виступає індикатором рівня життя і є предметом дослідження соціології.

Наука соціологія з часу свого виникнення розвивалась як історично-контекстуальна наука (Історія української соціології, 2023, с. 12), тобто відбивала основні віхи історії України. Та й у цілому соціологія є відбитком національно-культурних та інтелектуальних (або етнічних, А. Колесник) традицій суспільства [Історія української соціології 2023 : 5]. Звідси можливе і припущення, що натуралізм у літературі був пов'язаний зі становленням соціологічної думки в Україні.

Соціологічні погляди української науки зародилися у працях Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського, Олександра Потебні, Богдана Кістяківського, які володіли знаннями про передові досягнення соціології Європи та намагалися підтримувати власні контакти з її засновниками.

Відомим українськими істориком, літературознавцем, фольклористом, громадським діячем і засновником української соціології був Михайло Драгоманов. У його публіцистичних працях висвітлено політичні проблеми України того часу. В 1870–1890-х роках він активно публікував свої праці як у закордонних виданнях Англії, Німеччини, Франції, так й у виданнях Галичини, яка на той час була у складі Австро-Угорської імперії, зокрема, у журналах «Друг», «Світ», «Народ». У 1976 році Михайло Драгоманов розпочав публікацію громадсько-політичного збірника «Громада» у Женеві з метою надати читачеві інформацію про Україну і українців.

Драгоманов був також знайомий з українським письменником Іваном Франком, який у своїй творчості звертався до натуралістичного стилю і в останній чверті XIX ст. опублікував перші натуралістичні твори. Їхнє знайомство розпочалося з листування у 1877 р. з приводу арешту Михайла Павлика – українського письменника, публіциста, громадського і політичного діяча, який разом з Іваном Франком у 1890 році створив Русько-українську радикальну партію – і тривало до смерті Драгоманова. Водночас Франко, за твердженням Мочульського, бачився з Драгомановим віч-на-віч усього два

рази, у 1890 і 1892 рр., тоді, коли Драгоманов лікувався у Відні [Мочульський].

Водночас, у поглядах цих двох українських інтелектуалів існували і розбіжності, зокрема, – стосовно інтерпретації та вирішення соціальних проблем українців. Наприклад, якщо Франко прагнув підтримати молодих українців, скасувати наявний політичний режим у Росії та встановити вільний розвиток і задоволення всіх «моральних, просвітніх, соціальних і політичних потреб українського народу», то Драгоманов вважав це прагнення шляхом для захоплення влади [Яценко 2015 : 179–181].

Серед українських письменників знаходимо ряд особистостей, які вдавалися до натуралізму, щоб документально показати найстрашніші випадки в житті українців. Згадаємо Костя Сроковського і його новелу «Дві цегли», в якій фактографічно точно зображено вбивство чоловіка його двоюрідним братом, швагером, через поцуплені з братового двору цеглини. Випадок показаний у нейтральному забарвленні, наче це сталося із зовсім незнайомими автору людьми. Тобто автор виступив у цьому оповіданні як сторонній споглядач чи незацікавлений свідок. Та й вбивцю він врешті показав як психічно хвору людину та жертву обставин. Отож, Сроковський також був письменником, знайомим із досягненнями європейської соціологічної науки та водночас підпадав під вплив правил натуралістичного стилю, якщо він вдався до зображення таких подій.

Інший видатний історик і соціолог України початку XX століття, Михайло Грушевський, відомий українцям завдяки історичним дослідженням, таким як Історія України-Руси (1898 – 1936). У 1919–1924 роках Грушевський перебував в еміграції за межами України, в Європі, організовуючи діяльність першого вітчизняного наукового соціологічного закладу – «Українського соціологічного інституту» у Відні. [Історія української соціології 2023 : 9]. Хоча прагнення Грушевського перевезти цей інститут з Відня до Києва були невдалими, проте в Україні вже в кінці 1920-х – на початку 1930-х років була створена мережа перших соціологічних осередків, зокрема кафедр та комісій, що працювали у структурі Всеукраїнської Академії наук за планами цього інституту [Історія української соціології 2023 : 15].

Грушевський з повагою ставився до ідей з соціології, висловлених Контом, Дюркгаймом та Вундтом. При цьому він сприяв їхньому ствердженню та набуттю популярності. До того ж, він переймався адаптацією зазначених соціологічних ідей у вітчизняній гуманітарній науці. В праці «Початки громадянства, або генетична соціологія», виданій у Відні у 1921 року, знаходимо фіксацію дій Грушевського з цього напрямку [Історія української соціології 2023 : 13].

У 1924 р. Грушевський повернувся до України. І хоча він привіз з собою основи діяльності цього інституту, проте його праця була приречена на невдачу через складні умови раннього періоду становлення нового радянського українського суспільства, що діяло на підставі нових сформованих комуністичних лозунгів і директив та не потребувало об'єктивності соціології щодо принципів розвитку суспільства. Так само, як і натуралістичного, правдивого фотографічного зображення образів і подій в художній літературі. Власне через це спроби Грушевського щодо утвердження принципів цієї науки були невдалими. Та й в цілому радянська наука, як і література, стають об'єктами «постійної заполітизованої уваги і контролю більшовицької партії» [Історія української соціології 2023 : 16].

Водночас Грушевський був обізнаний із різними сферами життя суспільства і є автором «Історії української літератури» (1923 – 1930). До того ж, він створював і власні художні твори. Згадаємо оповідання Грушевського «Неробочий Грицько Кривий. Волинський образок з початку XVIII», проаналізоване авторкою у монографії [Колесник 2024], в якому показано поневіряння родини Грицька у снігову заметіль в пошуках грошей на виживання та притулку. Врешті це оповідання, створене в натуралістичному стилі, закінчується трагічно, адже дитина Грицька гине через студінь, а через збитки та власне сумління Грицько вбиває свою дружину [Грушевський 1989 : 294–312]. Отож, Грушевський міг черпати матеріал із різних джерел, одним і яких був літературний стиль натуралізм, що фотографічно і документально відтворював складні умови життя людей.

Відомим громадським діячем, філософом і соціологом останньої чверті XIX – початку XX століть, який працював під впливом поглядів Драгоманова і Франка, був Богдан Кістяківський.

Він був помітною фігурою соціал-демократичного руху, створював демократичні партії, що були в опозиції до влади. Наприкінці свого життя Кістяківський готував до публікації свою головну працю під назвою «Право та науки про право. Методологічний вступ до філософії права». У ній мали бути підведені підсумки наукових обговорень, що відбувалися на початку століття. Проте, на жаль, рукопис цієї праці був знищений під час пожежі.

У проаналізованих натуралістичних оповіданнях [Колесник 2024] ми також фіксуємо різноманітні тематичні напрямки та художні методи. Це – і натуралістичний опис життя пересічної сільської родини чи потрапляння в тюрму сільського чабана (твори Марковича), детальне, майже документальне зображення важких фактів з життя мешканців Борислава – міста, в якому вперше почали працювати нафтові копальні (твори Стефана Коваліва). Об'єктом уваги письменників ставали страшні випадки на зразок неочікуваної смерті людини в копальні або опис важкого юнацтва хлопця, який закінчує життя самогубством (твори Михайла Могилянського). Важкі соціальні умови, зображені у натуралістичних творах, призводять до спільного вражаючого факту: людина опиняється у безвихідному становищі, без можливості вирішити свою життєву ситуацію та переважно гине.

Отже, українські соціологи кінця XIX століття поряд з українськими письменниками-натуралістами становили певну групу осіб, які знали один одного, а також були знайомі з провідним лідером тогочасного українського суспільства і засновником стилю натуралізм

в Україні – Іваном Франком. У цьому ми бачимо основи взаємозв'язку літературних та соціологічних проблем кінця XIX ст. Постійно перебуваючи у контакті з Драгомановим, Грушевським та іншими соціологами – Іван Франко впливав на їхнє мислення і тим самим формувачав їхнє бачення тогочасних проблем. З іншого боку, не виключений і зворотній вплив – думок Драгоманова та діяльності Грушевського на творчість Франка. Чітко виокремити черговість впливу цих науковців та громадських діячів – доволі складне завдання, яке, на наш погляд, вимагає подальшого опрацювання особистого листування.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отож, проведений аналіз показує щільний зв'язок творчості українських письменників-натуралістів з ключовими положеннями соціологічної науки того часу та зв'язок між особистостями цих обох напрямків розвитку суспільства, такими як Іван Франко, Кость Сроковський, Михайло Могилянський, Стефан Ковалів, Михайло Драгоманов, Михайло Грушевський, Богдан Кістяківський. Їхня взаємодія була постійною і фіксувала найскладніші випадки соціальних контактів. Також ми фіксуємо їхній постійний вплив один на одного під час їхнього спілкування через творчі доробки та листування, що формувало погляди як соціологів, так і літераторів.

Подальший аналіз взаємозв'язку письменників-натуралістів з соціологами та істориками кінця XIX століття дозволить визначити глибину їхнього впливу та їхню взаємозалежність або навпаки – визначити, хто був першим у поглядах і з чого вони формувалися.

ЛІТЕРАТУРА

1. Венгринович Н. Міжнаціональний інваріант художньої системи натуралізму в генетико-типологічних вимірах. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Серія «Філологія»*. 2012. Острог. Вип. 27, Том 1. С. 129-132.
2. Голод Р. Натуралізм. *Дивослово*. Київ, 2012. № 4. С. 50–56.
3. Грушевський, М.: Неробочий Грицько Кривий. Волинський образок з початку XVIII віку. *Українська новелістика кінця XIX–початку XX століття: Оповідання. Новели. Фрагментарні форми (ескізи, етюди, нариси, образки, поезії в прозі)*. Київ, 1989, с. 294–312.).
4. Гундорова Т. Франко не Каменяр. Франко і Каменяр. К.: Критика, 2006. 352 с.
5. Історія української соціології. XIX-XXI: навчальний посібник / за редакцією В. П. Степаненка і К. В. Батаєвої. Київ: Інститут соціології НАН України, 2023. 566 с.
6. Кебало М. Художній світ творів німецького та українського натуралізму. *Наукові записки ТНПУ. Серія: Літературознавство*. 2016. № 44. С. 128–137.
7. Колесник А. Натуралізм і натуралістична тенденція у малій прозі українських письменників як засіб висвітлення людських випробувань. *Wydawnictwo Naukowe Instytutu Kultury Regionalnej i Badan Literackich im. Franciszka Karpińskiego (IKRiBL)*, 2024. 144 с.

8. Косило Н. Типологічні особливості українського та англійського натуралізму в порівняльному аспекті. *ВІСНИК Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Житомир, 2004, с. 135–138.
9. Мочульський М. Конфлікт Франка і Драгоманова. *Іван Франко. Енциклопедія життя і творчості. З останніх десятиліть життя Франка 1896 – 1916*. Url: <https://i-franko.name/uk/Studies/Mochulsky/21.html> (дата звернення 20.10.2025)
10. Наливайко Д. Проблема натуралізму в українській літературі. *Літературознавство* : Матеріали III конгресу Міжнародної асоціації українців. Київ, 1996. С. 118–130.
11. Поважна В. Розвиток української літературної критики у 80–90-х роках ХХ ст. (До проблеми критеріїв і методу). Київ, 1973. 268 с.
12. Ткачук М. Жанрова структура прози Івана Франка (бориславський цикл та романи з життя інтелігенції). Монографічне дослідження. Тернопіль, 2003. 384 с.
13. Яценко Г. Іван Франко та Михайло Драгоманов: національно-світоглядні дихотомії (нові матеріали). *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*. 2015. Випуск 40, с. 182. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/journalism/article/viewFile/5728/5733> (дата звернення 20.10.2025)

REFERENCES

1. Venhrynovych N. (2012) Mizhnatsionalnyi invariant khudozhnoi systemy naturalizmu v henetyko-typolohichnykh vymirakh [Interethnic invariant of artistic system of naturalism in genetic-typological dimensions]. Scientific notes of the National University “Ostroh Academy”: Series “Philology”, issue 27, vol 1, pp. 129-132.
2. Holod R. (2012) Naturalizm [Naturalism]. *Dyvoslovo*, № 4, pp. 50–56
3. Hrushevs'kyi M. (1989) Nerobochyy Hryts'ko Kryvyy. Volyns'kyi obrazok z pochatku XVIII viku [Unworkable Gritsko Krivoy. Volyn icon from the beginning of the 18th century]. *Ukrainian Novelstik from the end of the 19th century to the beginning of the 20th century: Stories. Novels. Fragmentary forms (sketches, drawings, images, prose poetry)*, pp. 294–312.
4. Hundorova T. (2006) Franko ne Kameniar. Franko i Kameniar. [Franko is not a Bricklayer. Franko and the Bricklayer]. Kyiv: Kritika. (in Ukrainian)
5. *Istoriya ukraïns'koyi sotsiologiyi. XIX–XXI: navchal'nyy posibnyk* (2023) [History of Ukrainian sociology. XIX–XXI; textbook] / za redaktsiyeyu V. Stepanenka i K. Batayevoyi. Kyiv: Instytut sotsiologiyi NAN Ukrayiny. (in Ukrainian)
6. Kebalo M. (2016) Khudozhnii svit tvoriv nimetskoho ta ukraïnskoho naturalizmu [The artistic world of works of German and Ukrainian naturalism]. *Scientific Notes TNPU. Series: Literary criticism*, № 44, pp. 128–137.
7. Kolesnyk A. (2024) *Naturalizm i naturalistychna tendentsiya u malii prozi ukraïns'kykh pys'mennykiv yak zasib vysvitleniya lyuds'kykh vyprovuvan'* [Naturalism and Naturalistic Method in Short Prose Works of Ukrainian writers as Means of Depicting Human Processes]. Poland: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Kultury Regionalnej i Badan Literackich im. Franciszka Karpińskiego (IKRiBL). (in Ukrainian)
8. Kosilo N. (2004) Typolohichni osoblyvosti ukraïnskoho ta anhliiskoho naturalizmu v porivnialnomu aspekti. [Typological features of Ukrainian and English naturalism in a comparative aspect]. *Bulletin of Ivan Franko Zhytomyr State University*, pp. 135–138.
9. Mochulsky M. Konflikt Franka i Drahomanova [Conflict between Franko and Drahomanov]. *Ivan Franko. The remaining ten years of Franko's life 1896 – 1916* (Encyclopedia). Retrieved from: <https://i-franko.name/uk/Studies/Mochulsky/21.html> (accessed 20 October 2025).
10. Nalyvaiko D. (1996) Problema naturalizmu v ukraïnskii literaturi [The Problem of Naturalism in Ukrainian Literature]. *Literary Criticism: Proceedings of the III Congress of the International Association of Ukrainian Studies*, pp. 118–130.
11. Povazhna V. (1973) *Rozvytok ukraïnskoi literaturnoi krytyky u 80 – 90-kh rokakh XX st. (Do problemy kryteriiv i metodu)*. [Development of Ukrainian literary criticism in the 80-90s of the twentieth century (on the problem of criteria and method)], Kyiv. (in Ukrainian)
12. Tkachuk M. (2003) *Zhanrova struktura prozy Ivana Franka (boryslavskiy tsykl ta romany z zhyttia intelihtentsii)* [Genre structure of Ivan Franko's prose (Boryslav cycle and novels from the life of the intelligentsia)]. Monographic study, Ternopil. (in Ukrainian)
13. Yatsenko H. (2015) Ivan Franko ta Mykhaylo Drahomanov: natsional'no-svitohlyadni dykhotomiyi (novi materialy). [Ivan Franko and Mykhailo Dragomanov: National-Ideological Dichotomies (New Materials)]. *Lviv University Bulletin. Journalism Series*. Issue 40, p. 182 Retrieved from: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/journalism/article/viewFile/5728/5733> (accessed 25 October 2025).

A. V. KOLESNYK

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Research Fellow at the Department of Languages and Literatures,
University of Basel, Switzerland
E-mail: coalision@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0001-7812-0035>*

NATURALISM IN LITERATURE AND SCIENTIFIC SOCIOLOGY AT THE END OF THE 19TH CENTURY: MUTUAL INFLUENCE

The relationship between literary works of the naturalist period and sociological issues of the late 19th century is analyzed in the article. It is determined that Ukrainian sociologists of the late 19th century and Ukrainian naturalist writers knew each other and were also acquainted with Ivan Franko, the leading figure in Ukrainian society at the time and the founder of the naturalist style in Ukraine. This allows us to establish a connection between literature and the scientific understanding of social reality in the late 19th century.

The study reveals the close connection between the work of Ukrainian natural science writers and key tenets of sociological scholarship of that time, as well as the connections between these individuals – Ivan Franko, Mykhailo Dragomanov, Mykhailo Hrushevsky, Bohdan Kostyakovsky, Kost' Srokovsky, Mykhailo Mohylyansky, Stefan Kovaliv. Their interactions were constant, capturing the most complex instances of social interactions. We also see the constant influence of these individuals on one another, shaping the views of both sociologists and writers.

An analysis of the sociological situation allowed us to think about the influence of naturalism on the development of sociology in Ukraine in the second half of the 19th century. The naturalistic methods used by Ukrainian naturalist writers, especially photographic and documentary reproduction, are, on the one side, fully consistent with the methods of sociological science, which are focused on exposing the greatest challenges of Ukrainians' daily existence – the lack of money, unpaid labor, and the resulting deterioration of relationships with employers. On the other hand, literary works are becoming an archival source for modern researchers not only in the field of sociology, but also in the field of history and ethnography.

Key words: naturalism, sociology, human survival.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025